

*доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
інституту літератури
імені Т.Г. Шевченка НАН України*

ПРО СТАНОВЛЕННЯ ЕСТЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ МИКОЛИ ЧЕРНЯВСЬКОГО

Після повернення імені М.Чернявського до літературного процесу в кінці 50-х – 60-х років ХХ ст. художні тексти автора дістали логічну для свого часу оцінку академічних учених, що сигналізувала про особистісну ідейно-естетичну позицію письменника. Зважте самі. "...Втративши віру в офіційного бога,... зайнявся богошукуванням", "у ньому злились неглибокий реаліст і поверховий романтик", "зрадницької ролі Центральної ради не зрозумів", - це уривки цитат із статті П.Колесника, вміщеної у восьмитомній "Історії української літератури" [10, с. 414, 420, 421].

Н. Калениченко, займаючи значно лояльнішу позицію, зараховувала М. Чернявського до нестійких демократичних письменників, у творчості яких "боролися реалістичні й декадентські тенденції" [8, с. 125], але разом з тим у його прозі вбачала, попри зображення "дрібних життєвих турбот і сумних вражень", риси "нової школи", а саме: передачу подій через уяву персонажів [8, с. 104]. В "Історії української літератури" (1987) у двох томах М. Бондар вже об'єктивно, з наукових позицій, проаналізував поетичний доробок М. Чернявського [1, с. 572-573] і йому треба віддати належне.

За нових політичних умов про М. Чернявського написано ряд статей, багатих на фактичний матеріал та ідеологічно не заангажованих. [11, с. 35-44; 9, с. 3-5; 15, с. 29-33; 16, с. 5-17; 4, с. 17-29; 6, с. 141-155]. Крім усього, в них плідно повертаються до наукового функціонування ідеї прижиттєвої критики, а стосовно характеру індивідуального почерку поета і прозаїка – акцентується справедлива думка про долання пошуками гармонійності песимістичних мотивів творчості [4, с. 28].

Осмыслиючи сьогодні стилеві особливості творів реабілітованого автора, науковці не оминають його зізнання в художньому "еклектизмі", але цей "еклектизм" інтерпретують як "синтез" [3, с. 205; 11, с. 43] або "модернізм" [4, с. 76-79], а також вбачають в текстах письменника наявність еволюційних тенденцій [16, с. 9]. З цим важко не погодитися. Хоча "еклектизм" у розумінні М. Чернявського швидше слід трактувати як "синкретизм", адже це поняття найближче відповідає суті явища, яке при всіх термінологічних уточненнях потребує конкретизації та пояснення – у проекції не так на поезію, що вже серйозно досліджується [1, с. 572-573; 6, с. 141-155; 11, с. 35-44], як на майже не вивчену прозу, котру в подальших міркуваннях передусім матимемо на увазі.

Естетичні погляди М. Чернявського, які формувалися під впливом багатьох факторів, а саме: родинної атмосфери, навколишньої природи, товариських взаємин, освіти, лектури, літературного оточення та головне – суспільних обставин, виявляють у творчості митця "сформульовано" — у вигляді роздумів письменника про естетичне освоєння дійсності, сутність мистецтва і власні твори та "іманентно", — на рівні свідомості персонажів, нараторів, зрештою, усіх компонентів створеного автором художнього світу.

Як відомо, відповідаючи на запитання упорядника "Української Музи" Олекси Коваленка стосовно своєї приналежності до певної літературної школи, вже досвідчений автор 1907 р. писав: "Я не вважаю себе прихильником якої-небудь однієї з відомих мені літературних шкіл або виключно одного напрямку й ніколи не зав'язував себе якими-небудь

літературними доктринами або традиціями. На мою думку, кожна тема вимагає від письменника окремої, відповідної собі форми, й тільки тоді, коли автор зможе дати їй таку форму, він одночасно з тим дає літературний артистичний твір... Тому-то, коли я, дивлячись на свої писання не як автор, а як сторонній дослідувач, я помічаю на їх...сліді напрямків: романтичного рядом з реалістичним, модернізму й поруч пленеризму, а далі імпресіонізму й символізму. І всі ці напрями мені однаково любі й дорогі, й я користуюся їми всіма, але ні одному з них не можу й не хочу віддатися цілком. Бо це значило б свідомо обмежити себе" [Цит. за: 17, с. 240]. Наведені міркування засвідчують, що відповідність засобів художнього вираження об'єктові зображення – вихідна теза естетики М. Чернявського, правда, до усвідомлення якої письменник йшов поступово, долаючи складні внутрішні суперечності у пізнанні людини і світу.

Ще змалку музично обдаровану дитину боляче вражали родинні сварки, спровоковані деспотизмом батька-священика, який майже завжди був у нетверезому стані, і хлопчина тікав у степ. "На тих лугах вергунських, - як згадував М. Чернявський, - на тих просторах привільних, напився я вроді непорочної і вперше, але на все життя, полюбив самотність". [20, с. 143]. Парадоксально, але вже тоді його прагнення самотності й таїна смерті полонили більше за красу і насолоду життя. [20, с. 122]. Це, можливо, вже пізніше й призвело до трагічного роздвоєння особистості юнака між альтруїзмом та егоїзмом, що мало не закінчилося самогубством. "Думка про самогубство увійшла в мою душу, - зізнався він, - і довго жила в ній, як небажаний, але такий, якого не можна було випроводити геть, пожилець" [20, с. 210]. Звідси, напевне, дисгармонія як домінуючий концепт творчості майбутнього письменника: естетизація степу, зірок, моря, загалом краси й водночас смерті. У цьому ряду "іманентних" виявів естетики М. Чернявського сприймаються й слова наратора саморефлексії-імпровізації "Ессе homo" (1925) про дисгармонійність як основний мотив усіх його мелодій.

Перші творчі невдачі ще під час навчання у Катеринославській духовній семінарії теж виникли внаслідок роздвоєння – на цей раз – молодого автора у виборі художніх зразків для наслідування. Сатира М. Салтикова-Щедрина (виховувався переважно на нелегальній російській літературі) не відповідала лагідній вдачі М. Чернявського, а властиві нахили до сентименталізму не задовольняли як щось давно пережите. І початківець у літературі покинув писати [20, с. 246]. Але в майбутньому письменник розв'яже замолоду непосильну проблему: в поезії стане романтиком, а в прозі – реалістом і почасти натуралістом. Не випадково Г. Косинка у рецензії на збірку поезій М. Чернявського "Молодість" (1920) назве автора "ліриком, чулим, ніжним і... трохи солодким" [12, с. 316], а сам письменник десь приблизно в той самий час, згадуючи розмови з Б. Грінченком про духовне начало буття, напише: "Я не вважав себе й не вважаю за містика, в звичайному значенні цього слова, а почуваю себе скоріше справжнім реалістом" [18, с. 327].

Крім М. Салтикова-Щедрина, лектуру М. Чернявського в юності складали твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, А. Фета, О. Плещеева, М. Гоголя, І. Тургенева, І. Гончарова, О. Писемського, С. Степняка-Кравчинського. З українських письменників – читав Т. Шевченка, П. Куліша, а також "Історію слов'янських літератур" О. Пипіна; із західноєвропейських – Д. Байрона, Г. Ібсена, К. Гамсуна. Філософські трактати Л. Толстого "Сповідь" та "В чому моя віра?" лягли глибинною підвалиною у світоглядні вибудови молодої людини. Але, попри все, на той час найбільше М. Чернявському імпонували мотиви приреченості та безсилля в поезії С. Надсона. Він називав саме цього російського поета "єдиним своїм другом" [20, с. 246]. Однак, незважаючи навіть на потрясіння від "Кобзаря" Т. Шевченка, з тодішньої кризи початківця вивела не художня література, а література з історії України, а точніше – почута в церкві анафема І. Мазепі. Внаслідок обурення, як сам

згадував, в душі М. Чернявського тоді, "... коли не вперше, то з найбільшою силою... розквітла ідея національного відродження" [20, с. 258].

Літературне оточення Чернігова (а це передусім своєрідність особистості М. Коцюбинського та Б. Грінченка) допомогло

М. Чернявському збагнути сутність своєї творчої вдачі, яка багато в чому визначила й художнє мислення. "Я, - писав він, - щастя покладаю не в самій праці, не в актуальнім процесі роботи, а в огляді того, що я зробив, що зроблено іншими, що робить природа. Поросійському кажучи, щастя – "в созерцании", в спогляданні, в об'єднанні в моєму "я" здобутків праці й діяльності всього світу і в оцінці всіх явищ життя – уже з якогось віддалення, уже із значною долею заспокоєння" [19, с. 368]. Вочевидь споглядання захищало письменника від глибоких душевних зривів та нездоланного скептицизму, посилюючи схильність до філософських розміркувань та богошукання. Позначилося це, зокрема, на прозі, послаблюючи в ній "типи руху" за рахунок "думки", як зазначав налаштований на імпресіонізм вже згадуваний Г. Косинка [12, с. 317].

Не випадково М. Коцюбинський запросив М. Чернявського, вже автора трьох збірок "Пісні кохання" (1895), "Донецькі сонети" (1898), "Зорі" (1903), до упорядкування альманаху, "З потоку життя" (1905), що мав на меті розширити тематичні межі української літератури та відповідно оновити засоби художнього вираження. Йому була відома позиція автора поетичної збірки "Зорі". В архіві М. Чернявського зберігається нотатка десь приблизно цього періоду, яка засвідчує стурбованість письменника станом розвитку української літератури. "Старе в нашій літературі (і письменники, і форми, і дух письменства) з кожним днем дедалі більше старіє, - писав він, - треба усе те поновляти, коли не хочемо тягтися у хвості інших народів" [2, од. зб. 362]. Але альманах "З потоку життя" (1905) не задовольнив сподівань упорядників, "а тільки підтвердив стародавню приказку, що нове вино в старі міхи не вливається" [13, с. 230]. І це попри те, що й сам М. Коцюбинський подав до нього триптих "З глибини: Хмари, Утома, Самотність" (що пізніше був передрукований молодомузівцями у журналі "Світ"), а М. Чернявський – оповідання "Низова течія. Із щоденника", в якому на рівні свідомості персонажа демонструється розуміння завдань національного мистецтва і не тільки.

Головний герой оповідання близький авторові за душевним настроєм, світовідчуттям, пошуками відповіді на вічні питання, а також оптимальних мистецьких напрямів. Перебуваючи у стані психічної розбалансованості та глибокої самотності після смерті коханої дівчини, художник звертається до щоденника, в якому аналізує себе колишнього, а під впливом роздумів про смисл життя і смерті починає критично ставитися до юнацьких захоплень красою — за рахунок прози життя, фотографічним зображенням — без провідної думки; згадує розмови із своєю дівчиною про народ, націю, призначення мистецтва і безплідність ілюзорної орієнтації на протонародного читача.

Будучи побожним з дитинства, у мистецтві наш герой не відкидає інтуїтивізму та містики, хоча сам пише картину, в якій відтворює один з найважливіших моментів української історії. На його глибоке переконання, реалістичні твори мають бути філософічними, а романтичні – не позбавлені зв'язку з буттям. Головна драма життя самого персонажа "Низової течії", - це втрата "горіння духу", власного "я", зовсім, як за А. Фетом:

Не жизни жаль с томительным дыханьем,
Что жизнь и смерть!.. – а жаль того огня,
Что просиял над целым мирозданьем, -
И в ночь идет!.. И плачет уходя...

Ось такий спектр проблем та різностильових способів їх розв'язання передбачала мистецька програма М. Чернявського, і яку прагнув реалізувати він сам. Принаймні був свідомий усіх стильових тенденцій поч. ХХ ст.

З інших творів, що увійшли до альманаху, М. Чернявського найбільше вразив імпресіоністичний "Силует" Грицька Григоренка. Його новизна полягала в імпульсивному зображенні найтонших почуттів чоловіка і жінки, підсилених враженнями від театральної вистави. Будучи розчарованим в художньому експерименті, що здійснив альманах "З потоку життя" в українській літературі, М. Чернявський упорядковує інший, - "Першу ластівку" (1905) і до авторського колективу запрошує молодих поетів – В. Пачовського, П. Карманського, О. Луцького, які найближчим часом стануть відомими модерністами.

Показово для творчості самого М. Чернявського, що саме О. Луцький, автор майбутнього маніфесту молодомузівців, в огляді української літератури за 1905 р. позитивно відгукнувся про оповідання М. Чернявського "Vaе victis!", зазначаючи, що автор відому тему "відібрав в нову форму і в місце старих, зовнішніх, дешевих обсервацій, вказав нам тайну душ своїх людей" [14, с. 24]. Рецензент у такий спосіб засвідчив причетність М. Чернявського до "нової школи" українських прозаїків. Подальший розвиток ліричного начала в оповіданнях й імпровізаціях автора та наростання елементів натуралізму лише підтвердили перше враження. Але, повертаючись до оцінки О. Луцького, слід зазначити, що самогубство одного з головних героїв оповідання "Vaе victis!", - це не вияв декадентських мотивів (що мало вплинути на позитивне враження модерніста), а реалістична розв'язка однієї із драм соціально та морально скривдженої людини. Така тенденція послідовно простежується у прозі письменника ("Кінець гри", 1907; "Варвари" 1908). Оновлення прози М. Чернявського безсумнівно відбувалося, хоча на ґрунті реалізму: описового з ознаками натуралізму та виражального з рисами імпресіонізму, символізму. Варто нагадати, що поезії в прозі М. Чернявського "Комета"(1910), "Зорі"(1909), "Хай буде світ!"(1905), в яких порушено проблеми вічності, буття нації та особистості, подібні за жанровою організацією до поезій у прозі О. Кобилянської, Лесі Українки, В. Стефаніка, М. Черемшини. Правда, близькими до модернізму можна назвати хіба що оповідання "На крилах смерті (З записок приятеля)"(1895) та "Fatum (Листи із записок невідомої)" (1917).

Естетика новореалізму М. Чернявського зумовлювалася не так мета темою, хоча й нею, як актуальною проблемою соціально-духовної зрілості особи і загалу, яку письменник художньо розв'язував впродовж усього творчого життя. Утім, з однією неординарною особливістю: "вимальовуючи" типові і нетипові епізоди згідно загальної споглядальної концепції світу. Водночас слід зазначити, що характер розв'язання проблеми рушійних сил історії, як й інших, похідних від неї, був у прозаїка ще не модерністичний, але й не традиційний. Знову роздвоєння творчої особистості? Чи, можливо, вже вияв сформованої індивідуальності митця?

М. Чернявський, як і прогресисти не вірив у стихійну силу натовпу ("Весняна повідь", 1905; "Блискавиці", 1906), бачив перспективу суспільного розвитку за еволюційним шляхом, а не за революційним, не припускав можливості сягнути прогресу, "переступивши" через кров або насильство над волею ближнього ("Осліплення Паріса"(1905), "Темрява"(1902), "Кров"(1905), "Похорон"(1908), "Раби"(1909), "Нещастя" (1905). Хоча водночас особистість, що потрапляла в поле зору письменника, далеко не завжди була лідером, духовно багатим, ерудованим, національно налаштованим ("Комета", "Зорі", "Сон життя", "Устань і йди!"(1902), "Хай буде світ!", "Богові невідомому"), — частіше людиною сумнівів та перестороги, скептиком, не готовим до кардинальних суспільних змін ("Весняна повідь", "Під чорною короґвою" (1927). Звідси у прозі письменника не лише широка тематика, багатоманіття психологічних типів із різного середовища, несподівані ракурси їх бачення, обґрунтування мотивів вчинку. І – зазвичай несприятливі обставини з історичними включно. Все це підтверджує самостереження М. Чернявського, висловлені ще в "Донецьких сонетах" (1898), - "новиною старий звичай замутив", а з "стариною держати згоди не зумів". М. Євшан, погоджуючись з письменником, його естетику пояснив проміжним місцем між

старшим і молодшим поколіннями художників слова [7, с. 206]. Але ще більшу рацію мав критик, коли зауважив, конкретизуючи попередню думку, що мистецький рівень творів М. Чернявського визначала тема [7, с. 212]. Точніше, правда життя зумовлювала художню правдоподібність передусім епічних творів письменника і була суголосною його естетичним поглядам. Справді, земля, кров, смерть – це саме ті концепти української історії, що змушували М. Чернявського бути не лише богошукачем, споглядальником, а передусім тверезим філософом і відповідно у прозі – реалістом, хоча й новітнім.

Література:

1. Бондар М. Поезія початку ХХ ст. // Історія української літератури: У 2-х т. – К., 1987. – Т.1. – С.572-573.
2. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – ф. 7. – од. зб. 362.
3. Голобородько Я. Домінантні принципи художнього мислення Миколи Чернявського // Південний архів / Збірник наукових праць. Філологічні науки/. Вип. IX . – Херсон, 2001. – С. 206-209.
4. Голомб Л. Творча індивідуальність Миколи Чернявського як поета-лірика в критиці // Микола Чернявський. Літературні розвідки, біографічні нариси. – Херсон, 1998. – С. 17-29.
5. Голомб Л. Микола Чернявський: "еклектик" чи послідовний прихильник модерної поетичної мови? // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Літературознавство. – Чернівці, 2003. – Т. 2. – С. 76-79.
6. Голомб Л. Творча індивідуальність Миколи Чернявського як поета-лірика // Голомб Л. Із спостережень над українською поезією ХІХ-ХХ століть. – Ужгород, 2005. – С. 141-155.
7. Євшан М. Микола Чернявський: Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. – К., 1998. – С. 206-212.
8. Калениченко Н. Проза. Загальна характеристика // Історія української літератури: У 8-ми т. – К., 1968. – Т.5. – С. 332 – 450.
9. Калиниченко І. Херсонський період життя і творчості Миколи Федоровича Чернявського // Микола Чернявський. Літературні розвідки, бібліографічні нариси. – Херсон, 1998. – С. 3-5.
10. Колесник П. Поезія. Загальна характеристика // Історія української літератури: У 8-ми т. – К., 1968. – Т.5. – С. 332-450.
11. Камінчук О. Поетична творчість Миколи Чернявського в дискурсивно-типологічному контексті української поезії кінця ХІХ –початку ХХ ст. // Слово і час. – 2004. - №1. – С. 35-44.
12. Косинка Г. Микола Чернявський // Косинка Г. Гармонія. Оповідання. Публіцистика. Спогади про Григорія Косинку. – К., 1988. – С. 316-317.
13. Листи Михайла Коцюбинського до Миколи Чернявського // Червоний шлях . – 1926. - №10. – С. 230.
14. Луцький О. Літературні новини в 1905 році // Світ. – 1906. - №2 . – С. 24-25.
15. Немченко Г. Особливості стильової манери М. Чернявського // Микола Чернявський. Літературні розвідки, бібліографічні нариси. – Херсон, 1998. – С. 29-33.
16. Немченко І. "А мій дух – він буде жити..."/ Земні і небесні терени поета-філософа Миколи Чернявського/ // Микола Чернявський. Літературні розвідки, бібліографічні нариси, - Херсон, 1998. – С. 5-17.
17. Плевако М. Микола Чернявський / В тридцятилітній ювілей літературної діяльності / 1885-1925// Червоний шлях. – 1925. –№11-12. – С. 237-267.

18. Чернявський М. Кедр Ливана. Спогади про Бориса Грінченка // Чернявський М. Твори. – Х., 1929. – Т.IV. – С. 316-351.
19. Чернявський М. Червона лілея. Спогади про Михайла Коцюбинського // Чернявський М. Твори. – Х., 1929. – Т.IV. – С. 352-385.
20. Чернявський М. Під сонцем буття. Спогади // Чернявський М. Твори. – Х., 1929. – Т.V. – С.105-259.

Анотація

Н. ШУМИЛО. ПРО СТАНОВЛЕННЯ ЕСТЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ МИКОЛИ ЧЕРНЯВСЬКОГО

У статті порушується проблема роздвоєння письменницької особистості у виборі естетичних засад художньої творчості. Простежується процес оновлення прози М.Чернявського на ґрунті описового реалізму з ознаками натуралізму та виражального реалізму з рисами імпресіонізму та символізму, а в поезії – на основі неореалізму та неоромантизму.

Ключові слова: естетизація художнього слова, автор, наратор, персонаж, стильовий напрям.

Аннотация

Н. ШУМИЛО. О СТАНОВЛЕНИИ ЭСТЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ НИКОЛАЯ ЧЕРНЯВСКОГО

В статье рассматривается проблема раздвоения писательской личности в выборе эстетических основ художественного творчества. Прослеживается процесс обновления прозы М.Чернявского на основании описательного реализма с признаками натурализма и выразительного реализма с чертами импрессионизма и символизма, а в поэзии – путем неореализма и неоромантизма.

Ключевые слова: эстетизация художественного слова, автор, наратор, персонаж, стилевое направление.

Annotation

N. SHUMILO. ON FORMATION OF MYKOLA CHERNYAVSKIY'S AESTHETIC VIEWS

The problem of writer's split personality in search of aesthetic fundamentals of artistic creativity is discussed in the article. The process of renovation of M.Cherniavskiy's prose is traced on the basis of realism description with the features of naturalism and expressive realism with the traits of impressionism and symbolism and in poetry – on the basis of neorealism and neoromanticism.

Keywords: aesthetization of artistic word, author, narrator, character, style trend.